

ПОРІВНЯЛЬНА ТИПОЛОГІЯ

Паславська Алла

ТИПОЛОГІЯ ЛЕКСИКО-ГРАМАТИЧНИХ ЗАСОБІВ ВИРАЖЕННЯ ЗАПЕРЕЧЕННЯ

У статті здійснено типологічний аналіз заперечних часток, сполучників та прийменників у германських, романських та слов'янських мовах. Досліджуються питання їхньої семантики, синтаксису та функціонування.

Ключові слова: *типологія, заперечення, мовні універсалиї.*

Формуючи одну з фундаментальних комунікативних категорій, заперечення активно потрапляє у сферу лінгвістичних досліджень. Однак більшість наукових розвідок щодо заперечення присвячено окремим питанням його синтаксису [14; 17; 19], семантики [21; 22] чи функціонування [20] в окремих мовах. І лише у небагатьох працях пропонується типологічний аналіз цієї категорії у близькосторідних або типологічно віддалених мовах [9; 10; 12; 13; 15].

Метою пропонованої статті є типологічне дослідження лексико-граматичних засобів вираження заперечення у германських, романських та слов'янських мовах. Поставлена мета диктує вирішення наступних завдань: здійснити системний опис засобів вираження лексико-граматичного заперечення та виявити їхні типологічні ознаки. Безпосереднім об'єктом дослідження були заперечні частки, сполучники та прийменники німецької, англійської, французької, української, російської та ін. мов.

Мовне заперечення трактується в цій статті як логічний оператор, що перетворює істинне висловлювання на хибне і навпаки. Умовна

ідентифікація мовного заперечення з логічним є необхідною для того, щоб виокремити спільну, універсальну для усіх мов ознаку цієї категорії.

Одним із найпродуктивніших типів граматичної реалізації заперечення є його вираження за допомогою частки. Індоевропейська частка **ne* – належить, як відомо, до найстарших заперечних часток (санскрит *na*, гот. *ni*, лат. *ne*, слов'ян. *ne*). Первинно вона була автономною і займала, вірогідно, позицію перед предикатом – або безпосередньо перед особою формою дієслова, як, наприклад, у балтійських і слов'янських мовах, або на початку заперечного речення, як у грецькій мові [16, §3]. Семантична дія заперечної частки могла поширюватися на будь-який компонент індоевропейського речення. Однак під впливом процесів фонетичної редукції частка слабшала і мусила приєднуватися проклітично до інших слів (дієслів, займенників) для свого підсилення (слов'янські, балтійські, германські мови). Так, наприклад, у результаті клітизації *ne* з допоміжним дієсловом *бути* виникають форми рос. *не́* (← *не есть*) *когда сходить*, польськ. *nie* (← *nie jest*) *boga* [24, 337]. Ослаблені фонетично частки підсилювалися іншими елементами, які пізніше частково або повністю перейняли функцію заперечення, як, напр. у германських мовах, де неозначений займенник, утворений від герм. *ni io with* 'не одна річ', спочатку підсилив, а пізніше повністю витіснив первинну частку *ne*, набравши в німецькій мові форми *nicht*, а в англійській – *not*.

Особливістю сучасного англійського заперечення є облігаторне поєднання частки *not* з допоміжним дієсловом *do* у складі аналітичної заперечної форми дієслова:

(1) *She did not like phrases.* (V. Woolf).

I did not know what to do. (S. Maughan).

У деяких діалектах англійської мови заперечна частка може енклітично приєднуватися до модальних і навіть повнозначних дієслів: *comesna* (= *comes not*), *winna* (= *will not*), *dimma* (= *do not*), *haenna* (= *have not*). У шотландських діалектах заперечна частка *no* (від *not*) може вживитися перед дієсловом [7, 71-72]:

(2) *Ye no understand things.*

Специфічною рисою французької заперечної частки *ne* є те, що у сучасній французькій мові вона майже не вживається автономно. *Ne* є складовим елементом комплексного заперечення, до складу якого крім частки входять іменники *pas* (дослівно ‘крок’), *point* (дослівно ‘крапка, пункт’), *goutte* (дослівно ‘крапля’); займенники *personne* ‘ніхто’, *rien* ‘ніщо’; прислівники *plus* ‘більше’, *guere* ‘небагато, не дуже’:

(3) *Je ne puis pas jouer avec vous, dit le renard. Je ne suis pas apprivoisé.* (A. d. Saint-Exupéry).

Без підсилення за допомогою заперечних слів, автономно, фонетично ослаблена частка *ne* вживається дуже рідко, а саме, в поєднанні з дієсловами *cesser* ‘переставати’, *oser* ‘насмілюватися’, *pouvoir* ‘могти’, *savoir* ‘знати’ та небагатьма іншими, які мають інфінітивні конструкції у функції прямого додатка та вживаються у простих часових формах [дет. 6, с. 251]:

(4) *L'enfant ne cesse de pleurer; Je n'ose parler; Il ne sait où aller; Nous ne pouvons le trouver.*

Головним засобом вираження заперечення у слов'янських мовах також є частки, а саме *ne* або *ni*, які успадковані з праслов'янської мови. Перша є первинною, друга ж розвинулася з першої [24, с. 335]. У старослов'янській мові дієслово заперечувалося, як правило, часткою *ne*, яка у більшості випадків безпосередньо передувала дієслову:

(5) *He vѣmъ что глаголюши.* (Зографське євангеліє) [3, с. 234].

або часткою *ani* (лат. *neque*) [18]. У цій другій функції вона вживалася разом з *ne*. Цікаво, що паралельне вживання часток *ne* та *ni* підпорядковувалося певній схемі: дієслово заперечувалося часткою *ne*, а керовані ним члени, починаючи з другого, – часткою *ni/ani*. Однак поряд з цими вживалися конструкції з часткою *ni* при кожному заперечному члені, якими послуговується і сучасна українська мова:

(6) *He жалила для нього ні часу, ні праці.* (М. Коцюбинський).

(7) *Я ні чорта не боюся, ні жінки, і випарю її, що буде аж тицати... як лиси захочу!* (А. Чайковський);

а також інші слов'янські мови, наприклад російська:

(8) *Ни поступь тяжкая, ни ранние седины,*

Ни пламя бледное нахмуренных очей

Не обличали в нем изгнанного героя... (А. С. Пушкін).

В художньому тексті та в окремих діалектах можна виявити і сьогодні заперечні архаїзми, в яких частка *ні* вживається, починаючи з другого члена заперечної конструкції [1, с. 462-463]:

(9) *Не ствила весна крові, Ні злості людської* (Т. Шевченко).

Деякі дослідники вважають, що в сучасних слов'янських мовах частка *ні* може самостійно виражати заперечення. Як приклад, наводять імперативні (10) або безособові (11) конструкції [пор. 4, с. 669; 5, с. 644]:

(10) *Ни шагу дальше! // Ні кроку далі!*

(11) *В кармане ни гроша // В кишені ані копійки.*

Показово, що перелічені конструкції не містять дієслова. Якщо ж його умовно додати, то воно обов'язково набере заперечної форми: (*Не делай*) *ни шагу дальше! // (Не роби) ані кроку далі!; В кармане (нет) ни гроша // В кишені (немає) ані копійки.*

Можна погодитися з В. Бондаренком, що частка *ні* виконує не тільки заперечну, а й підсилюючу функцію, наближаючись за значенням до часток *і, навіть* [2, с. 88].

Безперечно, що вживання плеонастичних конструкцій, яке логічно вписується в систему східнослов'янського повноголосся, надає запереченню особливий милозвучності та ритміки. Однак з точки зору семантики, ледве чи можна констатувати наявність у слов'янських мовах семантично "сильніше" заперечення.

Поряд з заперечною часткою, для вираження заборони у деяких мовах індоєвропейської зони паралельно вживалася спеціальна частка *né* [8, 381-382]. Вона була характерна насамперед для дієслів в імперативі (грецьке *μη'φερε*, вірм. *ni berer* 'не носи'). У сучасних мовах це явище функціонального поділу часток на власне заперечні та такі, які виражають заборону, також простежується. Так, за допомогою частки *ta* утворюються форми імператива у нахських мовах Кавказу, наприклад, у чеченській: *Ma deша!* 'Не читай!' [2, 86]. Однак слов'янські, германські та романські мови не мають особливий форми для вираження заборони, для цього вони послуговуються поліфункціональними заперечними частками.

До заперечних зараховують також численні сполучники та прийменники, семантичним компонентом яких вважають заперечення. Як заперечні кваліфікуються німецькі сполучники *weder ... noch, ohne ... dass (ohne ... zu), anstatt/statt dass (statt ... zu)*:

(12) *Ich habe weder die Sachkenntnis noch die Fähigkeit, über dessen Ausführbarkeit zu entscheiden.* (S. Freud).

(13) *Dazu lässt sich der Mensch nachts, ein Leben hindurch, im Traume belügen, ohne dass sein moralisches Gefühl dies je zu verhindern suchte...* (F. Nietzsche).

Доволі широко трактуючи категорію заперечення, Ф. Попов зараховує у російській мові до складу заперечних цілу низку сполучників: *не ... а, а не, не ... но, но не, не ... да, да не, не ... зато, не ... так, не столько ... сколько, если не ... то, не ... а (и), не то что ... а, не то что ... но, не то чтобы ... а, не то чтобы ... но, а не то что, не так .. как* та ін. [11, с. 85]. Автор класифікує їх як заперечно-стверджувальні, тому що вони виражають одночасно заперечення і ствердження. На думку В. Бондаренка, не усі з перелічених сполучників є заперечними. Деякі з них він класифікує як єднальні (*ни ... ни, не только ... но и ...* та ін.) [2, с. 100], з чим можна погодитися. Так, у наступному прикладі сполучник *не только ... но и ...* об'єднує координативним зв'язком однорідні члени речення:

(14) *Не только у будочки, но и во всей аллее, паралельной Малой бронной улице, не оказалось ни одного человека* (М. Булгаков).

Віднесення згаданих сполучників до заперечних є доволі неоднозначним. Якщо проаналізувати їх склад, то впадає в око те, що елементом кожного з них є заперечна частка *не*, яка справді є носієм заперечення. Усі ж інші компоненти вносять різноманітні смислові відтінки протиставлення, які самі по собі не є заперечними. Так що класифікувати перелічені сполучники як заперечні слід лише в тому сенсі, що елементом їх комплексного значення є заперечення.

Можна сперечатися, чи є заперечним сполучник *ни ... ни* (пор. український аналог *ні ... ні*), який вживається як у контекстах з експліцитним предикатним запереченням:

(15) *Что имя нежное мое, мой нежный, не*

Упоминаете ни днем, ни ночью – все... (М. Цветаева, с. 153),
так і в конструкціях, де експліцитне заперечення предиката не фіксується:

(16) Говорил *ни* громко, *ни* тихо, а совершенно так, как следует.
(Н. Гоголь)

Однак наведений приклад можна легко модифікувати у заперечну конструкцію із еднальним сполучником *и*: *Он не говорил громко и не говорил тихо ...*. В українській мові крім аналогічного сполучника *ні ... ні ...*:

(17) *Не ствила весна крові, Ні злості людської.* (Т. Шевченко);
Давно злізли з долонь мозолі, і ні до коси їхні руки тепер не придатні, ні до ремесла. (Р. Іваничук)

вживаються ще форми *ні ... ані ...*, *ані ... ані ...*, втрачені сучасною російською мовою:

(18) *Ні каліка, ані старий, ні мала дитина не остались.*
(Т. Шевченко)

Подібні конструкції наявні у французькій мові, де сполучник *ni* може пов'язувати між собою еднальним зв'язком однорідні члени простого заперечного речення або підрядні речення складного заперечного речення [цит. за 6, с. 262]:

(19) *Le malade ne peut ni manger ni boire.*

(20) *Je ne crois pas qu'il vienne; ni même qu'il compte venir.*

Однозначно заперечним є нагомість прийменник *без*, як в українській

(21) *Десь удома на в'язня чекала дружина, двійко дітей; жінка – без чоловіка, діти – без батька.* (М. Осадчий),

так і в інших слов'янських мовах, наприклад, російській чи польській:

(22) *На нем был халат из персидской материи, настоящий восточный халат, без малейшего намека на Европу, без кистей, без бархата, без тали...* (І. Гончаров)

(23) *Wreszcie ów parień nadszedł, ale bez walizki.* (S. Żeromski).

Окрім заперечення, значення прийменника *без* формується орнативним компонентом *з*, так що його сумарним значенням можна

вважати розгортку 'не з'. Аналогічні прийменники наявні в германських мовах, наприклад, німецькій та англійській:

(24) *...und kein Tag vergeht ohne Andeutung, dass man uns nicht mehr braucht.* (T. Fontane).

(25) *You have the self-satisfaction of courage without the inconvenience of danger.* (S. Maugham).

Проведене дослідження дозволяє зробити висновок про те, що реалізація заперечення за допомогою лексико-граматичних засобів є одним із найпродуктивніших способів передачі заперечної семантики в германських, романських та слов'янських мовах. Насамперед це стосується заперечних часток, які розвинулися з індоєвропейської частки **ne* та набрали у зазначених мовах відповідного морфологічного оформлення. Процеси еволюції супроводжувалися фонетичним ослабленням часток та, як результат, їх підсиленням за допомогою інших лексико-граматичних засобів. Серед сполучників та прийменників можна виокремити окрему групу заперечних. До переважної більшості з них заперечення входить окремим елементом, формуючи у взаємодії з іншими семантичними компонентами комплексне значення.

Література

1. Безпалько О.П. та ін. Історична граматики української мови. – К., 1962.
2. Бондаренко В.Н. Отрицание как логико-грамматическая категория. – М., 1983.
3. Бурдин С.М. и др. Старословянский язык. – Ташкент, 1966.
4. Виноградов В.В. Современный русский язык. – М., 1938.
5. Грамматика русского языка. – Т.1. – М., 1960.
6. Костецкая Е.О., Кардашевский В.И. Грамматика французского языка. – М., 1954.
7. Маковский М.М. Английская диалектология. – М., 1980.
8. Мейе А. Общеславянский язык. – М., 1951.
9. Озерова Н.Г. Средства выражения отрицания в русском и украинском языках. – К., 1978.
10. Помірко Р.С., Паславська А.Й. Явище негативної полярності: типологічний аналіз // Мовознавство – 2003. – № 4.
11. Попов Ф.В. Отрицательно-утвердительные союзы. – РЯШ – 1975. – № 5.
12. Bemini G. and P. Ramat. Negative Sentences in the Languages of Europe. – Berlin, New York, 1996.

13. Besters-Dilger J. Zur Negation im Russischen und Polnischen. Slavistische Beiträge. – Bd. 218. – München, 1988.
14. Brown S. The Syntax of Negation in Russian: A Minimalist Approach. – Stanford, California: CSLI Publications 127, 1999.
15. Dahl Ö. Typology of sentence negation // Linguistics, 1979. – 17(1-2). – P. 79-106.
16. Delbrück B. Vergleichende Syntax der indogermanischen Sprachen. – Strassburg, 1897.
17. Donhauser K. Negationssyntax in der deutschen Sprachgeschichte: Grammatikalisierung oder Degrammatikalisierung // Deutsch-typologisch, E. Lang and G. Zifonun, Ed. – Berlin, 1996. – P. 201-217.
18. Greszczuk B. Składniowe wykładniki negacji i ich funkcje w historii języka polskiego. – Rzeszów, 1993.
19. Haegeman L. The Syntax of Negation. – Cambridge, 1995.
20. Heinemann W. Negation und Negierung. Handlungstheoretische Aspekte einer linguistischen Kategorie. – Leipzig, 1983.
21. Jacobs J. Negation // Semantics: An International Handbook of Contemporary Research, A.v. Stechow and D. Wunderlich, Ed. – Berlin, 1991. – P. 560-596.
22. Jacobs J., Syntax und Semantik der Negation im Deutschen. Studien zur Theoretischen Linguistik. Bd. 1. – München, 1982.
23. Jespersen, O. Negation in English and other Languages. – Köbenhavn, 1917.
24. Miklosich F. Die Negation in den slavischen Sprachen. Denkschriften der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Classe XVIII, 1869.
25. Payne J.R. Negation // Language typology and syntactic description. – Vol.1 (Clause structure), T. Shopen, Ed. – Cambridge, 1985. – P. 197-242.

Paslavska Alla. Typology of lexical and grammatical means of negation expression. The article brings into comparison the lexical negation in Slavic, Germanic and Romance languages.

Key words: Typology, Negation, Language Universals.